

Tijdgeografie en idealisme in de historische geografie

De wisseling tussen individu en maatschappij theoretisch en empirisch verkend.

Ben de Pater

De historische geografie draagt nog steeds het odium een regionaal beschrijvende 'traditionele' discipline te zijn, waarin methodologische en vakfilosofische vernieuwingen verhoudingsgewijs met weinig kracht zijn doorgedrongen. In de laatste jaren treedt echter een kentering op. Vooral in de engelstalige historische geografie is een discussie op gang gekomen over de waarde van sociaal-wetenschappelijke en algemene sociaal-geografische benaderingen. Dat deze gedachtenwisseling in Nederland betrekkelijk weinig weerklank heeft gevonden hangt samen met het feit dat het vakgebied hier te lande in de eerste plaats wordt opgevat als *landschappelijke* historische geografie, dus als nederzettings- en cultuurlandschapsgeografie. De *maatschappelijke* historische geografie, waarbij niet de woongebieden maar de samenlevingen zelf centraal staan (Heslinga, 1982) trekt meer de aandacht in de Angelsaksische wereld, getuige bijvoorbeeld de inhoud van de *Journal of Historical Geography*.

De onbekendheid met de in het buitenland gevoerde discussie is jammer, omdat daarvoor een zeker isolement en verstarring blijft bestaan. In deze bijdrage wil ik een lans breken voor een combinatie van idealisme en tijdgeografie, die m.i. met name in de maatschappelijke variant van de historische geografie zinvol kan worden toegepast. Om niet in een theoretische beschouwing te blijven steken, zal ik een en ander met een case-studie toelichten. Het voorbeeld is een analyse van de studie die de Amerikaanse historicus Tamara Hareven maakte van de Amoskeag Company, in de eerste decennia van deze eeuw 's werelds grootste textiel fabriek.

Guelke's 'thought behind the landscape'

Leonard Guelke heeft sinds 1974 met grote volharding en regelmaat zijn *idealistische benadering* in de geografie bepleit. Niet in de laatste plaats acht hij zijn benadering geschikt voor het oplossen van historisch-geografische problemen (Guelke, 1974, 1975, 1982). Het idealisme dat Guelke presenteert vindt zijn oorsprong bij de historicus R.G. Collingwood. Wat

houdt het in?

De idealist wil het gedrag van een individu of groep verklaren door de gedachten waarop dit gedrag is gebaseerd te reconstrueren. Wat heeft een persoon of gezin bewogen om bijvoorbeeld te migreren? De vraag is beantwoord wanneer de relevante ideeën door de wetenschapper achterhaald en op logische wijze verbonden zijn met het waarneembare gedrag. Een historisch geograaf dient een cultuurlandschap te verklaren door zich in te leven in de situatie, in de leefwereld, van de mensen die door hun handelingen het cultuurlandschap gestalte gaven. Hij dient te achterhalen wat het geheel van denkbare was dat ten grondslag lag aan het cultuurlandschap vormgevend gedrag van de occuperende groep. De idealist, zegt Guelke (1975, p. 137) "*attempts to explain patterns on the landscape by rethinking the thoughts of the people who created them*".

Guelke's idealisme is onverenigbaar met neopositivistische en marxistische wetenschapsopvattingen. Het idealisme ontkent de zinvolheid van het streven om tot de constructie van algemeen geldende theorieën te komen en heeft evenmin oog voor de materialistische fundamenteën van de samenleving. Het idealisme is nog het meest verwant met de humanistisch-fenomenologische geografie en meer in het algemeen met de kwalitatief-interpretatieve richting in de sociale wetenschap, hoewel Guelke zich er nadrukkelijk van distantieert.

De moeizame aansluiting bij meer gangbare denkwijzen heeft samen met de zelfverzekerdheid waarmee Guelke zijn opvattingen aan de man wil brengen, geleid tot een groot aantal reacties die variëren van gereserveerd tot ronduit negatief. Een resumé (en meer dan dat) van de kritiek heeft Curry (1982) recentelijk gegeven. De kritiek is zeer uiteenlopend van aard. Soms domineren methodologische bezwaren. Het idealisme vergt bijvoorbeeld dat de onderzoeker zijn eigen vooronderstellingen en vooringenomenheden ter zijde schuift en zich louter identificeert met de gedachten van de onderzochte groep die vaak van een andere tijd en/of cultuur is dan wel de onderzoeker zelf. Het is zeer dubieus of dit zelfs wel mogelijk

is (Harrison & Livingstone, 1979). Soms draagt de kritiek een meer theoretisch karakter. Als reactie op Guelke's voorstel heeft Gregory (1976, 1978) gepleit voor een structurele benadering, waarin niet langer individuen centraal staan, maar 'onderliggende' structuren, waarvan de individuen niet meer dan exponenten zijn. Overigens worden deze structuren zeer variabel omschreven. Bij marxisten als Althusser heeft het begrip betrekking op productieverhoudingen, bij structuralisten als Lévi-Strauss op het geheel van kenmerken van het menselijk brein.

Al deze kritiek dreigt te verhullen dat het idealisme wel degelijk ook positief te waarden aspecten bezit. De mens is niet, zoals marxisten soms suggereren, zo volledig gedetermineerd door 'maatschappelijke structuren' dat de studie van de mens op zich niet waardevol zou zijn. Het individu heeft een zekere autonomie, een vrijheid van keuze en handelen. Het is deze autonomie die in het idealisme wordt beklemtoond. Echter, door het individu of door een groep (een gezin bijvoorbeeld) als uitgangspunt te kiezen, bestaat het gevaar dat de maatschappij waarvan het individu of de groep deel uitmaakt uit het zicht van de onderzoeker raakt. Een aan het idealisme complementaire benadering is dan ook niet zonder zin. De tijdgeografie en met name de variant die Allen Pred heeft ontwikkeld, herbergt m.i. de mogelijkheid tot aanvulling in zich.

De tijdgeografie

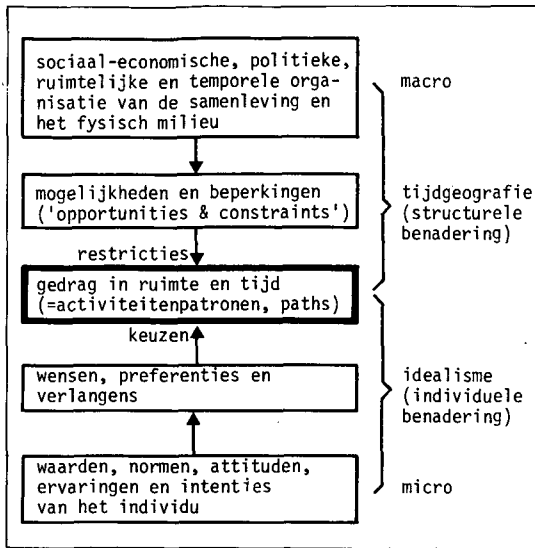
Wellicht de snelst in betekenis en aanhang winnende benadering in de geografie is de door Torsten Hägerstrand en zijn medewerkers ontwikkelde tijdgeografie. Ik veronderstel dat de basisbegrippen en -inzichten ervan voldoende bekend zijn: een heldere inleiding is onlangs nog door Van Dijk & Trimp (1982) gepubliceerd. Ik wil enkele punten aanstippen, die in dit artikel van belang zijn.

Het idealisme streeft er naar de ideeën en opvattingen, de wensen en verlangens van een individu te begrijpen om van daaruit gedrag en de uit dit gedrag voortvloeiende ruimtelijke structuren te doorgronden. Daarin stemt het overeen met

de behaviorale en humanistische richting in de geografie. Dit streven staat diametraal tegenover dat van de tijdgeografie. Hierin gaat het zeer expliciet om 'externe' factoren, de 'constraints', die de vrijheid van het individu om een bepaald gedrag te kiezen en uit te voeren inperken. De oorsprong van de verschillende soorten constraints die de gedragmogelijkheden in meer of mindere mate reduceren is verschillend. Aanvankelijk kwamen vooral fysieke en biologische belemmeringen in het tijd-geografische vizier. Vooral dankzij de publikaties van Pred (1981a, 1981b) is daarna de aandacht meer en meer komen te liggen bij de mogelijkheden en vooral de beperkingen die voortkomen uit de sociale, ruimtelijke en temporele organisatie van de samenleving. Carlstein (1982) heeft Preds ideeën aangevuld door behalve de maatschappelijke constraints ook de beperkingen die samenhangen met de natuurlijke omgeving in de tijdgeografie te incorporeren. Dankzij deze verschuivingen komt de tijdgeografische denkwijze dicht bij recente ontwikkelingen in de antropologie en vooral de theoretische sociologie en is een symbiose daarmee denkbaar (Misdorp & De Pater, 1983). Dat deze symbiose ook zijn vruchten kan afwerpen in historisch-geografisch onderzoek, heeft Pred (1981c) aangetoond en zal hopelijk ook door het tweede deel van dit artikel geïllustreerd worden.

Het voorgaande is in figuur 1 schematisch samengevat. Geprobeerd is aan te geven hoe de verschillende analyseniveaus ineen-grijpen en hoe idealisme en tijdgeografie elkaar aanvullen. Tenminste twee kanttekeningen behoren bij het schema gemaakt te worden:

- a) het is een synchrone weergave van de interdependenties tussen mens en maatschappij; veranderingsprocessen in de maatschappelijke organisatie (verstedelijking, industrialisatie) of veranderende waarden en vormen zijn er niet in verdisconteerd;
- b) gemakshalve is uitgegaan van de twee verst van elkaar gelegen niveaus: het individu en de maatschappelijke totaliteit. Hoe belangrijk de tussenliggende niveaus zijn - dat van het gezin en het bedrijf bijvoorbeeld - zal later nog blijken.

Figuur 1. Een conceptueel model van de verwevenheid van maatschappij en individu, van dwang en vrijheid: de complementariteit van tijdgeografie en idealisme.

Overigens zijn de hier ontvouwde gedachten beslist niet als 'typisch geografisch' te karakteriseren. Ook in de sociale wetenschappen en in de geschiedwetenschappen treft men vergelijkbare ideeën, zij het anders geëtiketteerd, aan. Dit is niet verwonderlijk, omdat er een directe samenhang bestaat met mens- en maatschappijbeelden. Is de mens een door maatschappelijke structuren en historische ontwikkelingen gedetermineerd wezen - de mens dus als produkt van de maatschappij? Of is de mens zelfstandig en verantwoordelijk voor zijn eigen doen en laten - de maatschappij dus als produkt van het handelen van talloze individuen? Van der Laan & Piersma (1982) hebben uitgebreid over de passieve en actieve visie op de mens in de geografie geschreven. Ik beperk me hier tot de geschiedenis. Tegenover het idealisme van Collingwood kan men de opinie van een toonaangevend historicus als Braudel plaatsen. Hij eindigt zijn magistrale *La Méditerranée* met de woorden (Engelse vertaling):

"So when I think of the individual, I

am always inclined to see him imprisoned within a destiny in which he himself has little hand, fixed in a landscape in which the infinite perspectives of the long term stretch into the distance both behind him and before. In historical analysis as I see it, rightly or wrongly, the long run always wins in the end. Annihilating innumerable events - all those which cannot be accommodated in the main ongoing current and which are therefore ruthlessly swept to one side - it indubitably limits both the freedom of the individual and even the role of chance" (1972, p. 1244).

Bovenstaande theoretische overwegingen zullen in de volgende paragraaf met een praktisch voorbeeld worden toegelicht.

De interdependentie van individu en maatschappij in een textielstad

De staat New England (V.S.) stond vroeger bekend om zijn omvangrijke textielindustrie, gelegen buiten de grote havenplaatsen in stadjes die hun bestaan grotendeels aan de textielindustrie en indirect aan de energie van stromend rivierwater te danken hadden. Manchester, bijna 100 km van Boston gelegen, was een schoolvoorbeeld van een dergelijk fabriekstadje dat door één bedrijfstak en soms zelfs door één firma werd gedomineerd. In 1838 werd er de Amoskeag Company opgericht die zou uitgroeien tot een textiel-fabriek met zo'n 17.000 werknemers rond 1910. In een omvangrijke en gedetailleerde studie heeft Hareven (1982) de relaties belicht die bestonden tussen individuele arbeiders, gezinnen en families enerzijds en de ontwikkelingen en situatie in de fabriek anderzijds. Enkele van haar bevindingen zal ik hieronder met behulp van het in figuur 1 geschetste conceptueel model uitwerken.

De arbeiderskrachten of hun (groot)ouders waren afkomstig van het platteland van Europa, Canada en de Verenigde Staten. De migratie van een rurale naar een urbane woonomgeving en de daarmee gepaard gaande overgang van een agrarische naar een industriële bestaanswijze is door historici, sociologen en geografen bestudeerd. Hareven toont met name de cruciale betekenis van gezins- en familieverbanden in

deze ruimtelijke en sociale transformatie aan. Zowel in het vertrekgebied achterblijvende familie als de al in het vestigingsgebied aanwezige familie zijn onmisbaar om een migratie tot een succes te maken. De al in Manchester wonende familie vangt de migrant op, biedt hem (of haar) een voorlopige huisvesting aan (inwoning) gaat op zoek naar een baan, leert hem enkele industriële vaardigheden en discipline, enzovoorts. Wanneer de migrant eigen woonruimte en werk heeft gevonden, laat hij nieuwe familieleden overkomen. De in het vertrekgebied achterblijvende familieleden bieden hulp-op-afstand: zij sturen geld; bij ziekte, geboorte of ongeluk komen tijdelijk familieleden over om hulp te bieden en bij werkloosheid in de textiel-fabriek is tijdelijke of permanente retour-migratie mogelijk. De zich over vele, vele jaren uitstreckende 'chain migration' en de voortdurende contacten met de achterblijvers laten zich tijdgeografisch weergeven in figuur 2.

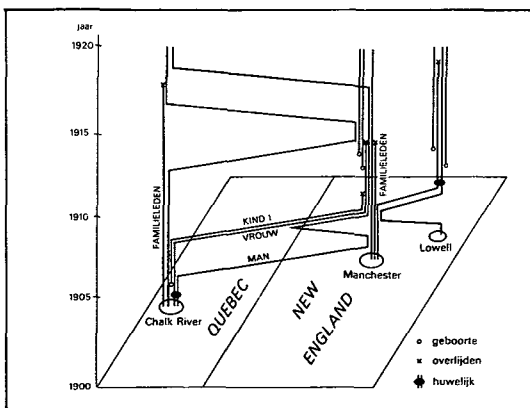
Naast de familie-gebonden 'opportunities' zijn er echter ook schaduwzijden. Individuele preferenties zijn steeds ondergeschikt aan strategieën voor instandhouding en opwaartse mobiliteit van de familie. Persoonlijke wensen zoals op welke leeftijd

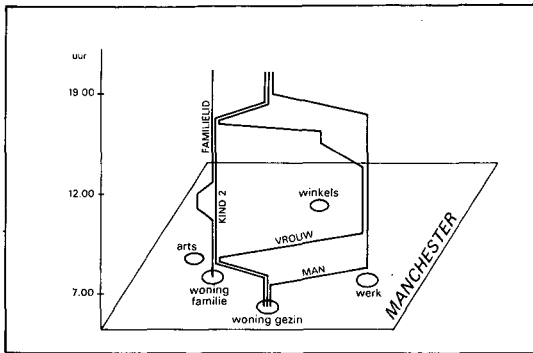
te beginnen of te eindigen met werk, wanneer te trouwen of het ouderlijk huis te verlaten, moeten afgestemd worden op de verplichtingen en behoeften van het gezin. Een meisje kan niet trouwen of uit huis zolang ze haar jongere broers en zusjes in een moederloos gezin te verzorgen heeft. Een ander kan niet door blijven leren omdat een bijdrage moet worden geleverd aan het gezinsinkomen.

Het voorgaande geeft al direct de grenzen van de idealistische benadering aan. Individuele wensen kunnen vaak niet gehonoreerd worden door de aanwezigheid van 'constraints', die dit maal niet rechtstreeks voortkomen uit de maatschappelijke organisatie, maar in de 'nuclear and extended family' besloten liggen. En passant treedt ook de betrekkelijkheid van het conceptueel model aan het licht: er moet ruimte gereserveerd worden voor de 'opportunities' en 'constraints' op het familiale analyse-niveau. Niet alleen bestaan er interdependentie tussen denkbeelden en gedrag van individuen en families, ook zijn er samenhangen tussen waarden, normen en gedrag van families en industriële ontwikkelingen, i.c. die van de Amoskeag-textielfabriek. Hoezeer families in de verwezenlijking van hun preferenties gedwarsboemd kunnen

worden door 'constraints' van grote organisaties, toont Harevens onderzoek aan. De wensen van families op lange termijn - vaak twee of drie generaties - hebben betrekking op het verkrijgen van een middenklasse-status: een eigen huis, een witte boordenfunctie, een stabiel en acceptabel inkomen en wat dies meer zij. Aanvankelijk lijken deze wensen niet onverwezenlijk: de Amoskeag maakt tussen 1900 en 1920 een bloeiperiode door. Er is voortdurend een tekort aan arbeiders. Deze omstandigheid, gekoppeld aan de vrij informele organisatie, biedt voor families de mogelijkheid om in grote mate hun eigen gedrag te kiezen. Enkele voorbeelden maken dit duidelijk. Indien dit past in de familiale strategie kunnen gezinsleden voor enige maanden hun werk bij Amoskeag opzeggen om bij voorbeeld familie in hun geboortestreek te bezoeken, agrarisch werk als houtkap of jacht te verrichten of een andere baan uit te proberen, in de wegebouw bij voorbeeld of in de schoenfabrieken. Dit geldt zowel voor manlijke als

Figuur 2. Een deel van het 'life path' van een gezin door ruimte en tijd (elke lijn stelt een persoon voor). Let op de aanwezigheid van familie in de gebieden van aankomst en vertrek, waar-tussen voortdurend contact blijft bestaan. De tijdsschaal en ruimtelijke schaal verschillen van die van figuur 3.

Figuur 3. Het 'daily path' van het gezin uit figuur 2 in Manchester omstreeks 1913. Er bestaat flexibiliteit: de vrouw kan later op het werk verschijnen en eerder weg om boodschappen te doen en het kind bij de familie op te halen. Ruim tien jaar later zou dat uitgesloten zijn.

voor vrouwelijke werknemers. Laatstgenoemden kunnen zich enige tijd terugtrekken om een zwangerschap tot een goed einde te brengen, kinderen op te voeden of zieke familieleden te verplegen. Na verloop van enige weken, maanden of jaren kunnen de voormalige Amoskeag-werknemers zich opnieuw bij de textielabriek melden en hebben zij vaak dezelfde dag nog een baan.

De relatief grote mate van vrijheid en invloed op de werksituatie die families vóór ongeveer 1920 genoten vindt men niet alleen op de grotere tijdschalen, maar ook in de 'daily path' van een gezin terug (figuur 3). Het is mogelijk incidenteel vroeger dan gewoonlijk van werk weg te gaan, één baan met twee mensen te delen etc. Tijdgeografisch uitgedrukt: de 'coupling constraints' - constraints die ertoe leiden dat mensen gedurende bepaalde tijden op bepaalde plaatsen aanwezig moeten zijn, waardoor de gedragsmogelijkheden ook buiten deze tijden en plaatsen beperkt worden - zijn niet strikt. Het gedrag of het 'pad' in ruimte en tijd blijkt in de eerste twee decennia van de twintigste eeuw primair door wensen en preferenties van met name het gezin - en niet het individu - beïnvloed te worden. Na 1920 verandert dit drastisch. Textielproducten worden minder goed verkocht, er treedt een economische recessie in.

Tevens wordt het productieproces gerationaliseerd: het werktempo wordt opgevoerd, stukloon geïntroduceerd, een prikklok geïnstalleerd, de organisatie en machinerie gemoderniseerd. Beide veranderingen in de Amoskeag hebben tot gevolg dat een arbeidssurplus ontstaat. Gezamenlijk leiden deze ontwikkelingen ertoe dat 'constraints' meer en meer het gedrag gaan bepalen; individuele en familiale preferenties worden van secundair belang. Wie zijn baan voor enkele maanden opzegt hoeft nooit meer terug te komen, wie ziek is geweest loopt gereede kans voorgoed buiten de poorten te moeten blijven. De voorheen bestaande informele flexibele werktijden zijn verleden tijd. Het pad door ruimte en tijd - van 'daily path' tot 'life path' - is steeds meer uit 'constraints' en steeds minder uit individuele en familiale wensen te verklaren. Met andere woorden: een idealistische benadering biedt steeds minder inzicht.

De ontwikkeling in de Amoskeag is op zijn beurt afhankelijk van veranderingsprocessen die zich in de samenleving ogenschijnlijk volgens eigen wetten voltrekken. Deze processen zijn economisch (de wereldcrisis), technologisch (technische progressie, toename arbeidsproduktiviteit) en ruimtelijk (concurrentie van nieuw opgerichte textiel-fabrieken in de zuidelijke staten) van aard en leiden ten slotte tot de sluiting van Amoskeag in 1936. Het in de laatste vijftien jaar al aanzienlijk gereduceerde arbeidsleger staat buiten, werkloos. De 'American dream' is voor hen voorbij - de aspiratie om een middenklassestatus te verwerven binnen een afzienbare tijd kan voorlopig vergeten worden. De stelling van Karl Marx dat mensen hun eigen geschiedenis maken maar onder omstandigheden die ze niet zelf hebben kunnen kiezen, blijkt nog niets van zijn waarde verloren te hebben.

Tot besluit

Aan de hand van het Amoskeag-voorbeeld is getoond hoe verschillende analyse-niveaus - individu, gezin, familie, bedrijf, maatschappij - onderling via reeksen 'opportunities' en 'constraints' samenhangen. Tevens is hopelijk duidelijk dat Guelke's idealisme en Hagerstrand-Preds tijdgeogra-

nie een van tijd tot tijd (en men kan er op voorhand aan toevoegen: van plaats tot plaats) uiteenlopende verklaringskracht bezitten. In deze bijdrage zijn de verschillende analyse-niveaus vooral gerelateerd aan temporele schalen (van dag tot decennium); evenzeer is echter een verbinding met ruimtelijke schalen (van lokaal tot mondiaal) noodzakelijk. De studie van Gregory (1982) naar de invloed van nationale beslissingen (het parlement bijv.) op lokale ontwikkelingen in de wolnijverheid te Yorkshire, in de periode 1780-1840, vormt hiertoe een aanzet. Resumerend: de mate waarin individuele en/of familiale preferenties in gedrag kunnen worden geconcretiseerd, is afhankelijk van de toestand op andere analyse-niveaus. In perioden en plaatsen waarin

maatschappelijke en/of institutionele 'constraints' relatief weinig kracht hebben, kent een idealistische benadering meer mogelijkheden dan wanneer deze 'constraints' sterk overheersen. In het eerste geval kunnen gedrag en handelingen verklaard worden uit de (waarden en normen etc. van de) mens zelf, in het tweede geval uit de ('constraints' en 'opportunities' van de) samenleving. Een dogmatisch vasthouden aan één van beide visies, zoals tot op heden regel is, is niet zinvol. Het leidt er in veel gevallen toe dat de wetenschap aan verklaringskracht inboet. Ook de (maatschappelijke) historische geografie zal zich steeds - per periode en per gebied - moeten afvragen op welk niveau de grootste verklaringskracht te vinden is.

Literatuur

- BRAUDEL, F. (1972), *The Mediterranean world in the age of Phillip II*. Fontana/Collins, Londen.
- CARLSTEIN, T. (1982), *Time resources, society and ecology*, vol. I, preindustrial societies. Allen & Unwin, Londen.
- CURRY, M. (1982), The idealist dispute in Anglo-American Geography. *The Canadian Geographer*, 26, pp. 37-50.
- DIJK, H. van & H.C. TRIMP (1982), Het tijd-geografiemodel en haar toepasbaarheid in de schoolaardrijkskunde. *Geografisch Tijdschrift N.R.*, 16, pp. 134-152.
- GREGORY, D. (1976), Rethinking historical geography. *Area*, 8, pp. 295-299.
- GREGORY, D. (1978), The discourse of the past: phenomenology, structuralism and historical geography. *Journal of Historical Geography*, 4, pp. 161-173.
- GREGORY, D. (1982), *Regional transformation and industrial revolution. A geography of the Yorkshire woollen industry*. Macmillan, Londen.
- GUELKE, L. (1974), An idealist alternative in human geography. *Annals of the Association of American Geographers*, 64, pp. 193-202.
- GUELKE, L. (1975), On rethinking historical geography. *Area*, 7, pp. 135-138.
- GUELKE, L. (1982), Historical understanding in geography. An idealist approach. *Cambridge Studies in historical geography*, no. 3. Cambridge University Press, Cambridge.
- HAREVEN, T.K. (1982), Family time and industrial time. The relationship between the family and work in a New England industrial community. Cambridge University Press, Cambridge.
- HARRISON, R.T. & D.N. LIVINGSTONE (1979), There and back again - towards a critique of idealist human geography. *Area*, 11, pp. 75-79.
- HESLINGA, M.W. (1982), Historische geografie: 'een land zonder grenzen'. In: Ben de Pater & Marjanne Sint, red., *Rondgang door de sociale geografie*, pp. 174-189. Wolters-Noordhoff/Intermediair, Groningen/Amsterdam.
- LAAN, L. van der & A. PIERSMA (1982), The image of Man: paradigmatic cornerstone in human geography. *Annals of the Association of American Geographers*, 72, pp. 411-426.
- MISDORP, P & B.C. de Pater (1983), *Structuurbegrippen in de sociale geografie*. Gezien vanuit een sociaal-wetenschappelijk perspectief. *Geografisch Tijdschrift N.R.*, 17 (te verschijnen).
- PRED, A.R. (1981a), Of paths and projects: individual behavior and its societal context. In: K.R. Cox & R.G. Golledge, eds., *Behavioral problems in geography revisited*, pp. 231-255. Methuen, Londen & New York.
- PRED, A.R. (1981b), Social reproduction and the time-geography of everyday life. *Geografiska Annaler*, 63B, pp. 5-22.
- PRED, A.R. (1981c), Production, family and free-time projects: a time-geographic perspective on the individual and societal change in nineteenth-century U.S. cities. *Journal of Historical Geography*, 7, pp. 3-36.